ڊاڪٽر غلام رسول بلوچ

رسالي ۾ تاريخي اشارا

سنڌ جي سدا سرهي شاعر شاهه عبداللطيف رحه جنهن زماني ۾ اکيون پٽيون سو هڪ وڏي انقلاب سان همڪنار ۽ مصيبتن جي وايو منڊل ۾ مبتلا هو. مغليه سرڪار جا گورنر اڪبر جي زماني کان وٺي سنڌ ۾ مقرر ٿيندا هئا. پر انهن جو سلسلو شاهه جي دؤر ۾ ڪٽجي ويو. سنڌ سرڪار جا سمورا اختيار ميان نورمحمد ڪلهوڙي جي حوالي ٿي چڪا هئا. شاهه صاحب جڏهن سانير سنڀالي ته سندس سامهون سنڌ هڪ وڏي اوڙاهه جي آريڻ ۾ آيل هئي. سنڌ تي مغلن جي راڄ، ايران ۽ افغان جي حملن سنڌي ٻولي ۽ تهذيب کي خطري ۾ وجهي ڇڏيو هو. ٻئي پاسي يورپي قومون دوڙا ڦاڙي تکين نظرن سان سنڌ جي حالت زار کي تڪي رهيون هيون. سنڌ سرڪار جي ورهين کان وٺي دفتري ٻولي فارسي هئي. ويچاري سنڌي ٻولي جي لاءِ چيو ويندو هو ته "سنڌي واڻي ڪم نه اچي". ۽ "فارسي گهوڙي چاڙهي" انهيءَ ماحول ۾ سنڌي زبان کي هڪ علمي ۽ ادبي زبان ٿيڻ کان روڪيو ويو هو. اهڙي ناهموار دؤر ۾ شاهه صاحب هڪ مسيحا ۽ مبلغ، معلم ۽ مرشد بڻجي پنهنجي وطن ۽ ٻوليءَ جي جيڪا خدمت ڪئي تنهنجو مثال ملڻ مشڪل آهي. شاهه صاحب اهڙي ويساڪل دؤر ۾ سنڌ جي تهذيب وتمدن، تاريخ ۽ ثقافت، رهڻي ڪهڻي ۽ ٻوليءَ جي بچاءَ لاءِ اهڙو آملهه ڪم ڪيو جنهن سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ کي امر ۽ سندس ذات کي لافاني بنائي ڇڏيو. لطيف جي شاعري همه گير فڪر سان ڀري پئي آهي. سندس من موهيندڙ ۽ مڌر بيتن ۾ هڪ طرف سچ جو سنيهو سمايل آهي ته ٻئي طرف الاهي راز ورموز جي اپٽار. سندس رسالو اهل سنڌ لاءِ هڪ اهو ۽ اجرو آئينو آهي، جنهن ۾ هو پنهنجي ماضيءَ جا پرتوا ڏسي سگهن ٿا. هڪ اهڙو دستور ۽ دستاويز

آهي جنهن ۾ اهل سنڌ جي تاريخ جا آهجاڻ اڪريل آهن. هڪ اهڙو گنج آهي جنهن ۾ سنڌين جي اخلاق، عادات، اطوار، ريتن رسمن، تاريخ، فلسفي، سمجهه ۽ عقل جو سرمايو محفوظ آهي. جڳ مشهور عالم ۽ فيلسوف آرسطو پنهنجي شهره آفاق تصنيف ”شاعري“ (Poetica) ۾ لکي ٿو ته: ”شاعر نه فقط آفاقي حقيقتن کي آشڪار ڪندڙ، سچ جي ساڃاهه ڏيندڙ ۽ دلي ڪيفيتن جو پاڪو هوندو آهي؛ پر ساڳئي وقت پنهنجي دؤر جي تاريخي واقعن جو آمين ۽ هڪ عظيم مؤرخ پڻ هوندو آهي (١)“.

اُستاد ارسطو جي انهيءَ قول کي آڏو رکي اچ اسان اهو پرکڻ ۽ پرجهڻ گهرون ٿا ته لطيف هڪ مورخ جي حيثيت ۾ سنڌ ۽ عالم اسلام جي تاريخي واقعن کي ڪيتري قدر پنهنجي ڪلام ۾ سموهيو آهي. انهيءَ موضوع کي اجاگر ڪرڻ لاءِ هڪ ليکڪ کي نه فقط آن وقت جي معاشري ۽ ماحول جو گهراهو اڀياس ڪرڻو پوندو پر ان دؤر جي تاريخي، ۽ سياسي حالتن جو جائزو وٺندي اهڙن واقعن کي پڻ نظر ۾ رکڻو پوندو، جن جو سڌو سنئون اثر سنڌ واسين تي پيو هوندو ۽ سندن ذهن ۽ دل کي جهنجهوڙي ڪين بي چينيءَ ۾ مبتلا ڪيو هوندائين.

حضرت شاهه عبداللطيف رحه جيئن تاريخون لکن ٿيون ته سنه ١٦٨٩ع ۾ ڄائو ۽ سنه ١٧٥٢ع مطابق ١١٦٥ هه ۾ ٦٣ سالن جي عمر ۾ وفات ڪيائين (٢)“. اهڙي طرح جڏهن سڪهجي ٿو ته هن مڙد ڪامل جي مشاهداتي نگاهه ڪلهوڙن جي حڪومت کي ميان يارمحمد جي سربراهيءَ هيٺ قائم ٿيندي ۽ اڳتي هلي مغلن طرفان ١٧٠١ع ۾ تسليم ٿيندي ڏٺو هوندو. ساڳئي وقت ميان يارمحمد جي پٽ ميان نورمحمد ڪلهوڙي جي ١٧١٩ع ۾ تخت نشيني، نادرشاهه قاچار جي ١٧٣٩ع ۾ سنڌ ۽ هند تي ڪاهه ۽ احمد شاهه دراني جي ١٧٤٨ع ۾ هندوستان تي حملي ۽ سنڌ جي افغانستان سان الحاق کي اکين سان ڏٺو هوندائين. بقول مشهور اڳ ڪٿي ته ”سنڌڙي تــوکي ڦنڌاران جوکو“ سندس سامهون پوري ٿي هوندي جڏهن ڪلهوڙن، مغلن ۽ افغانن سنڌ ۾ حڪومت جي واڳ وٺڻ لاءِ آرهه زورائـي ڪري غـريب مسڪينن جو رت وهايو هوندو. اهل سنڌ لاءِ شايد اهــو انتهائـي بيچيني ۽

1. ARISTOTLE Poetic's and Rhetoric." J.M. Dent and sons London. P.8
2. SIGMA: Some thing about Sindh. Blavatsky Press Bandhu Ashram. Hyderabad Sindh. 1882 P.P. 8,9810.

بيقراريءَ وارو زمانو هو. عين انهيءَ وقت شهنشاهه لطيف جون سهڻيون صدائون
سنڌ ۾ پڙاڏي جيان گونججي رهيون هيون ۽ سندس پر اثر ۽ نرم و نازڪ لفظن
۾ سمايل سنيهو هر ننڍي وڏي جي دل کي موهي رهيو هو. وقت جي ڀيانڪ
۽ هيبتناڪ حالتن ان وقت لطيف جي گداز دل تي گهرو اثر ڪيو هوندو،
جڏهن هن انسانن جي ازلي محبت کي نفرتن ۾ بدلجندي ڏٺو هوندو. جڏهن
هڪ انسان هٿان ٻئي انسان تي ظلم ٿيندي ۽ ڪيترن کي ڳوڙها ڳاڙيندي
ڏٺو هوندائين. ان وقت سندس جوش ۽ جذبي واري حالت ۾ اضافو آيو هوندو
۽ اهڙن سالهن ۽ ماڳن کان جتي اهي ڪڏا ڪم ٿيا هوندا لطيف جي دل
۾ نفرتن جو طوفان پيدا ٿيو هوندو. اهوئي وقت هو جو لطيف جي حساس
دل انساني فطرتن جو ڳوڙهو اڀياس ڪيو ۽ سندس ناسيندي نگاهه سنڌ تي
ايندڙ آهي سڀ بهارون ۽ خزائون پسيون جن کيس زندگيءَ جي تلخ تجربن
سان شناسا ڪيو. سندس ڪلام اهڙن حياتيءَ جي آزمودن توڙي تاريخي
حقيقتن سان سينگاريل آهي.

تاريخي اعتبار کان شاهه صاحب جو زمانو ڪلهوڙن جي دؤر
(١٦٥٧ع کان ١٧٨٣ع) تي مشتمل آهي. جيتوڻيڪ سنڌي ادب لاءِ هيءُ
دؤر سونهري سمجهيو وڃي ٿو پر اهل سنڌ لاءِ آشوب ۽ جنگ و جدل جو
زمانو هو. سنڌ ان وقت مغليه سلطنت جي زيراثر هئي ۽ دهليءَ طرفان گورنر
مقرر ٿيندا هئا. سنه ١٧٠٧ع ۾ جڏهن آخري مغل شهنشاهه اورنگزيب عالمگير
جي وفات ٿي ته ان وقت شاهه صاحب ١٦ سالن جو ڳڀرو جوان هو. سندس
آڏو اورنگزيب جي قائم ڪيل مملڪت جي ٽٽڻ جو سلسلو عملي صورت
اختيار ڪرڻ لڳو هو ۽ ڪمزور مغل حاڪمن جي گرفت ڪمزور ٿيندي
پئي وئي، جنهنجو اثر سنڌ تي به پيو. نتيجي طور ڪلهوڙا حڪمرانن صوبي
جي آزادي حاصل ڪرڻ ۽ سياسي قوت وڌائڻ لاءِ هٿ پتوڙيو. تحفته الڪرام
۾ ڄاڻايل آهي ته. "هندستان جي مغل سلطنت جو شيرازو، عالمگير جي
وفات کانپوءِ ڪثيرالتعداد شاهزادن جي خون خرابيءَ ۽ هڪ ٻئي سان جنگ
و جدل منتشر ڪري ڇڏيو هو، جنهنڪري مرڪزي حڪومت جو ڪو به وقار باقي
ڪو نه بچيو هو، ۽ هندستان جي متحد سلطنت ٽڪرا ٽڪرا ٿي مختلف خود مختيار
رياستن ۾ ورهائجي چڪي هئي. سنڌ جو به تعلق تقريباً ڏيڍ سو سالن کان

---

(٣) - سيد حسام الدين راشدي: تحفته الڪرام (مقدمو) سنڌي ادبي بورڊ
حيدرآباد ص - ٢٣

دهليءَ جي مغليه مرڪز سان هو؛ تنهنڪري هتي جون حالتون ٻارهين صدي جي شروع کان ئي بدلجي چڪيون هيون. سنڌ ۾ مرڪز کان آزاد ٿيڻ جي تحريڪ شروع ٿي. ڪلهوڙن جي هڪ مقامي خاندان جنهن کي نه فقط زميندري زور ۽ قبيلي جي قوت ہٿيان هئي؛ بلڪ پيريءَ ۽ روحاني رهبريءَ سبب به سڄيءَ سنڌ تي تسلط حاصل هو. آزاديءَ جي انهيءَ تحريڪ ۾ پلئون ڀل حصو ورتو (٣)".

مٿئين بيان مان ظاهر آهي ته شاهه صاحب جو اوائلي دؤر انتهائي ڪشيدگيءَ وارو هو، جنهن ۾ هر باشعور سنڌي يا سنڌي جو ذهن ۽ دل بيچين هئا. حضرت شاهه صاحب ٻڻ حساس دل ۽ ذهن رکندڙ شاعر هو، جنهن تي انهيءَ واقعي بيحد اثر ڪيو. سندس هيءُ بيت انهيءَ تاريخي تبديليءَ جي نشاندهي ڪري ٿو.

" دنگي وچ درياهه، ڪي ٻڏي ڪي آهڙي،
هو جي واڌي وائيا، سي سونهن سڀ سڙيا ".
معلم ماڳ نه اڳين، ڦلنگي منجهه ڦريا،
ملاح! تنهنجي مڪڙي، اهي چور چڙهيا،
جتي ڊينگ ڊريا، تتي تاري تنهنجي!

مٿئين بيت ۾ " ڦلنگي " جو لفظ ٻڻ هڪ تاريخي واقعي جي نشاندهي ڪري ٿو. شاهه صاحب ڦلنگي لفظ فرنگي يعني فرليچن يا پورچوگيزن لاءِ ڪم آندو آهي، جن عيسيٰ خان ترخان جي عهد حڪومت ۾ سنڌ جي گاديءَ واري شهر ٺٽي تي حملو ڪري اٺن هزارن کان به وڌيڪ سنڌين جو بيگناهه قتل ڪيو هو ۽ ويهن لکن کان به زيادهه قيمت جو سامان باهه جي نذر ڪرڻ کانپوءِ بيشمار غنيمت جي مال جا جهاز ڀري ويا هئا. سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽيءَ جي جرنل ۾ انهيءَ وحشت ناڪ واقعي جو تفصيل هنن لفظن ۾ بيان ڪيل آهي: " مرزا عيسيٰ خان ترخان پورچوگيزن کان مدد طلب ڪئي. انهيءَ ڪري پيڊرو بوريٽورولن اڻاويهن جهازن سان ٺٽي پهچي ويو. پورچوگيز موقعو ڏسي ٺٽي ۾ داخل ٿي ويا. اٺ هزار ماڻهن کي قتل ڪيائون، ۽ ايترو مال اسباب پاڻ سان کڻي ويا جو سندن ئي اندازي موجب ايشيا ۾ ڪين حاصل نه ٿيو هو (٤)". تحفته الڪرام ۾ پڻ چاڻايل آهي ته:

(٤)- مهر غلام رسول - تاريخ ڪلهوڙا (ترجمو) جلد ١.و- سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ - ١٩٦٣ع - ص ٥٥٩

" ٺٽي ۾ جامع فرخ، گنج شهيدان ۽ بازار امير بيگ جي آسپاس جن شهيدن جون تربتون آهن، اهي فرنگين جي هٿان ٿي شهيد ٿيل آهن(٥)". هيءَ واقعو سنه ١٥٥٥ع جو آهي يعني شاهه صاحب جي ولادت کان ١٣٥ سال اڳ جو پر ان هيبتناڪ واقعي جو سنڌواسين تي ايترو تہ اثر ويٺل هو جو شاهه صاحب جي زماني ۾ بہ فرنگين کي ظالم ۽ وحشي سمجهيو ويندو هو.

شاهه صاحب جي حياتيءَ سان لاڳاپيل هڪ اهم واقعو نادر شاهه قاچار جي ١٧٣٩ع ۾ هند ۽ سنڌ تي ڪاهه آهي. هن ظالم دهليءَ ۾ جيڪو انساني ڪوس ڪيو هو، تن چنگيزي بربريت جي ياد تازه ڪري ڇڏي هئي. ايڏي رتو ڇاڻ ڪان پوءِ بہ پنهنجي اڄ ۽ آسات کي اجهانئي نہ سگهيو هو سو وطن ويندي سنڌ کي بہ پنهجن ظلمن جو نشانو بڻايائين سنڌ ۾ ان وقت ميان نور محمد ڪلهوڙي جي حڪومت هئي. سندس ٽن پٽن کي يرغمال طور ساڻ کيائين ۽ ٢٠ لک روپيا ساليانو خراج طور ۽ هڪ ڪروڙ روپين جو سامان پڻ ڏن ۾ ورتائين. تاريخ ڪلهوڙا ۾ انهن ٽن شهزادن جا نالا " محمد مراديار خان، عطر خان ۽ ميان غلام شاهه". آيل آهن. هي ٽئي شهزادا نادر شاهه جي قتل ٿيڻ تائين ايران ۾ رهيا (٦)". شاهه صاحب جي انهيءَ وقت عمر ٤٨ سال هئي. پاڻ هڪ عوامي شاعر هئڻ جي ناتي سان هن ڪلڏي ڪم ڪان بيحد متاثر ٿيو. سندس حساس دل ۽ ذهن انهيءَ واقعي کي لفظن ۾ جڙي ڇڏيو. واقعي جي نهايت موزون لفظن ۾ منظر ڪشي ڪئي اٿس فرمائي ٿو:

نہ سي ووڻٽ ولن ۾، نہ سي ڪاتار پون
پسيو بازار پون، هيئڙو سون لون ٿئي.

يا

ڪتي ڪتي ڪالهہ، اڄ نہ آتڻ آئيون،
ارٽ اڪلي ساله، پوري ويئون نجهرا.

مذڪوره بيتن ۾ شاهه صاحب سنڌ جي بربادي‌ءَ جو جيڪو نقشو چٽيو آهي، تنهن مان سنڌ ۽ سنڌ واسين لاءِ سندس اڪير ۽ محبت جو

(٥) - مير علي شير قانع ٺٽوي - تحفتہ الڪرام - سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ ڇاپو ٻيو ١٩٥٧ - ص ١٤٢

(٦) - مهر غلام رسول - تاريخ ڪلهوڙا (ترجمو) جلد پهريون - سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ ١٩٦٣ ص - ٣٩٦

اندازو لڳائي سگهجي ٿو. هنن واقعن جو سڌو سنئون لاڳاپو شاهه صاحب سان نه هو، پر سندس زندگيءَ جا هيئيان به اهم واقعا ٿيا جن سندس جذبات کي وڏيڪ جهنجهوڙيو ۽ هنئين ۾ همدان پيدا ڪيو مي سندس ذات سان تعلق رکندڙ هئا.

سنڌ جي انهيءَ ابتريءَ واري دؤر ۾ هر انسان بالخصوص حساس دل رکندڙ سنڌي سخت ذهني ڪوفت ۾ مبتلا هئا. اهڙيءَ حالت ۾ ڪين قلبي سڪون جي تلاش هئي، جيڪو ڪنهن مڙد قلندر جي آغوش محبت سان ئي ملي سگهيو ٿي. آن وقت حضرت شاهه صاحب هڪ آناتي شاعر ۽ عارف باالله جي حيثيت سان سڄيءَ سنڌ ۾ مقبوليت جي آسمان تي پهتل هو. سنڌ جا حساس نوجوان جوق در جوق سندس دائره شفقت ۾ داخل ٿيڻ لڳا. اها ڳالهه ان وقت جي ڪلهوڙي حڪمران ميان نور محمد کي نه وڻي، ٻئي طرف آن وقت جا نامنهاد پير ۽ امير، پڻ شاهه صاحب جي پاجهاري طبيعت کان بيزار هئا. الهن جي چورڻ تي شاهه صاحب کي قتل ڪرائڻ جا ڪيئي منصوبا ڳاهيا ۽ حيلا هلايا ويا. تاريخ ڪلهوڙا جو مصنف لکي ٿو ته: "شاهه عبداللطيف رحه جي آزاد ۽ قلندرانه هلت چلت ڏسي مٿهارن جي سيدن، ميان نور محمد وٽ شڪايتون ڪيون ۽ سيدن جي اثر رسوخ سببان ميان صاحب جي دل ۾ شاهه صاحب جي خلاف البت مخالفت پيدا ٿي پئي (٧)". ڊاڪٽر ايچ.ٽي.سورلي پڻ انهيءَ ڳالهه جي تصديق ڪندي لکيو آهي ته: ميان نور محمد ڪلهوڙي جو تعلق شاهه صاحب سان قائم نه رهيو هو ۽ ان ڪري هن مثنويءَ جو هڪ نهايت عمدو نسخو، شاهه صاحب جي خدمت ۾ پيش ڪري سندس مهربانيءَ جي نظر حاصل ڪئي هئي (٨)".

بهرحال هن مڙد قلندر جي آڏو الهن حربن ۽ حرڪتن جي ڪا به اهميت ڪانه هئي. بي ڌڙڪ چئي ڏنائين:

سوريءَ سڏ ٿيو، ڪا هلندي جو ڏيون،
وڃڻ تن پيو، نالو نينهن ڳنهن جي.

(٧) - مهر غلام رسول - تاريخ ڪلهوڙا (ترجمو) حصو پهريون - سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد ١٩٢٣ع ص - ٩٦٥

(٨) - سورلي، ايچ.ٽي - ڊاڪٽر - شاهه عبداللطيف آف ڀٽ - آڪسفورڊ يونيورسٽي پريس لنڊن ١٩٦٠ - ص ١٤٣

بيت

عشق نه آهي راند، ته ڪي ڪنس ڳيري،
جي جسي ۽ جان جي، پڇي جو هيڪاند،
سسي نيزي پاند، اچل ته اڱ لڱي.

حضرت شاهه صاحب جا سر پڻ ڪلوان وارا بيت جيڪي عشق ۽ فنا ۽ "موتو قبل آنت موت". واري منزل سهائين ٿا، سي حقيقت ڪري انهيءَ واقعي جي اپٽار ڪن ٿا جنهن ۾ سچي عاشق کي زهر پياڪ ٿي سر ڏني سٽ جوڙڻ جو سبق ملي ٿو. آخر حق جي فتح ٿي ۽ باطل کي شڪست جو منهن ڏسڻو پيو. ميان نور محمد ڪلهوڙي جهڙو جابر ۽ ناقابل تسخير حاڪم شاهه صاحب جي قدمن تي اچي ڪريو ۽ سندس مريد ٿي کانئس دعا جي طلب ڪيائين. ڊاڪٽر ايچ. ٽي سورلي لکي ٿو ته: "آخر ۾ نور محمد کي شاهه عبداللطيف رحه جي خلوص ۽ اعليٰ رتبي جو يقين ٿي ويو هو ۽ پوءِ هن شاهه صاحب سان دوستي پيدا ڪئي هئي. بعض عام روايتن مطابق ميان غلام شاهه جي پيدائش شاهه صاحب جي ئي دعا ۽ برڪت جو نتيجو هئي (٩)". اهڙي وقت هر جو شاهه صاحب جي بيباڪ زبان مان جواهر دار موتي نڪتا:

ڪاڪ نه جهليا ڪاپڙي، موهيا ڪنهن نه مال،
سوڍيون سڃاڻي ويا، ڏهڙا جنهن حال،
جي چورين ڏنا چال، ته به لاهوتي لنگهي ويا.

شاهه صاحب جي حياتيءَ جو ٻيو اهم واقعو صوفي شاهه عنايت جهوڪ واري جي ڪلهوڙن ۽ مغلن هٿان شهادت وارو ڏک ڏائڪ حادثو آهي. هيءُ واقعو سنه ١١٣٠هه مطابق ١٧١٨ع ۾ واقعو ٿيو. شاهه صاحب جي ان وقت عمر تقريباً ٢٨ سال هئي. مدير قانع لکي ٿو ته: "شاهه اسماعيل سان دوستيءَ سبب پاڻنجي ٿو ته شاهه سڳوري کي شاهه عنايت شهيد لاءِ قرب ۽ پيار هوندو، ۽ ممڪن آهي ته چند بيت، جيڪي شاهه شهيد جي سلسلي ۾ چيا وڃن ٿا، سي حقيقت ۾ شهادت جي واقعي کان متاثر ٿي شاهه چيا هجن (١٠)".

---

(٩) - ڊاڪٽر ايچ. ٽي سورلي - شاهه عبداللطيف آف ڀٽ - آڪسفورڊ يونيورسٽي پريس لنڊن ١٩٤٠ ص - ١٤٣

(١٠) - سيد حسام الدين راشدي - ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون - انجمن تاريخ سنڌ - ڪراچي ١٩٨١ع ص - ٣٣٥

آن وقت جي سنڌ تي نظر ڪرڻ سان معبر ٿوي ٿي ته ملڪ جي اندر هڪ قسم جي بي آرامي هئي. ملڪ جو شيرازو بلڪل بگڙجي چڪو هو. مغل حڪومت جي تنزل سبب سنڌ جي هر حصي ۾ زميندار ۽ پير پنهنجي حڪومت جو رعب ۽ داب ڏيکاري رهيا هئا. صحيح وات تي هلڻ وارن لاءِ ڪيتريون ئي مصيبتون ۽ تڪليفون پيدا ٿي ڪيون و ٿون. پروفيسر لطف الله بدوي لکي ٿو: ”سنڌ تي جيتوڻيڪ مغل حڪومت جو نالي طور تسليم قائم هو، مگر ملڪ جي طول ۽ عرض ۾ طوائف الملوڪي جو دؤر دؤرو موجود هو. اتر سنڌ ۾ دائودپوٽن جو زور هو ته سکر ۽ لڪي ۾ مغل حڪومت جا جدا جدا نواب حڪومت ڪري رهيا هئا. وچ سنڌ ۾ وري ميان يارمحمد ڪلهوڙن جي ڪوشش سان ڪلهوڙن جي حڪومت جو سنگ بنياد پئجي رهيو هو. مطلب ته ملڪ جو اجتماعي شيرازو منتشر ٿي چڪو هو اهڙي وقت ۾ شاهه عنايت صوفيءَ جي شهادت جو واقعو، هڪ اهڙو دلگداز حادثو هو، جنهن کي سنڌ جي تاريخ ۾ قتل ناحق سان موسوم ڪري سگهجي ٿو (١)“. شاهه صاحب جهڙي حساس طبيعت شاعر جي دل اهڙو ڪڏو ڪم ڪٿي ٿي برداشت ڪري سگهي. سندس زبان مان بيساخته بغاوت سان ڀريل ۽ انقلابي نوعيت جا هي گوهر نڪتا:

سوٽ پچار پرينءَ جي، سٽ هوت حضور،
ملڪ مڙيوئي منصور، ڪهي ڪهندي ڪيترا.

ٻانهجي ٿو ته شاهه عنايت جي شهادت، شاهه صاحب جي دل کي بيحد رنج رسايو ۽ پنهنجي يگاني يار جي قتل تي ماتم ڪندي، غم والم سان ڀريل هي بيت ڏنائين:

اڄ نه اوطاقن ۾، طالب تنوارين،
آديسي آئي ويا، مڙهيون مون مارين،
جي جيءَ کي جهارين، سي لاهوتي لڏي ويا.

مٿين واقعن کان علاوه سر بلاول ۾ شاهه صاحب سنڌ جي اڳوڻن سخي حاڪمن جادم جکري، راهوءَ، اڙي، سمي وغيره جي چڱين خصلتن ۽ سخاوت جون ساکون ڏنيون آهن ۽ سنجيده ساراهه ۾ ڇيا آهن. جيتوڻيڪ اهو شعر گهڻو ڪونه چيو اٿس، ته به ان مان سندس خيال جي ڪوڙهائي،

---

(١)- بدوي لطف الله — تذڪره لطفي — جلد ٻيون — آر- ايچ - احمد اينڊ برادرس حيدرآباد سنڌ

لفظن جي پختگي ۽ عبارت جي نزاڪت خوب ظاهر ٿئي ٿي، هن بيت ۾ جادم جڪري جو سهڻو سياءُ ڪهڙن نه جامع لفظن ۾ بيان ڪيو اٿس:

ڏسريو تہ ڏي پرچڻو تسان پسات پسري،
جنگ جڪري ڪسي، پٽي وڳيون چت ۾.

شاهه صاحب جي دوُر رس نگاهه رڳو سنڌ جي تاريخي ۽ سياسي حالتن تائين محدود نہ هئي. پر عالم اسلام جي تاريخي واقعن کي پڻ پنهنجي شعر جي دامن ۾ سميٽيو اٿس. خصوصاً سر سارنگ ۾ حضرت شاهه صاحب عالم اسلام جي اهڙن تاريخي واقعن کي آندو آهي، جيڪي حضور اڪرم صلعم جن جي ولادت وقت يا ان کانپوءِ رونما ٿيا. شاهه صاحب هن سر ۾ حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه والسلم جي ولادت ۽ اسلام جي آمد جو ذڪر ڪيو آهي. شاهه صاحب جي آڏو حضرت جن جي ولادت نہ رڳو عالمن لاءِ رحمتن ۽ برڪتن سان ڀريل هئي. پر اهڙي منور مينار ۽ روشن قنديل مثل هئي، جنهن جي تجلي جهانن کي جرڪائي ۽ هر ذري کي تابناڪ بنائي ڇڏيو آهي. ڊاڪٽر دائود پوٽي سر سارنگ جي اپٽار هنن لفظن ۾ ڪئي آهي.

"جهڙيءَ ريت برسات کان اڳ زمين ۽ ملڪ جي حالت بلڪل ڏکي هوندي آهي. هر چيز جو ذڪر هوندو آهي. برسات بعد گاهه، ڏڌ، مکڻ ان ۽ کير وغيره جام ٿيندو آهي ۽ هرڪو سکيو ستابو ٿـي پـوندو آهـي. ساڳيءَ ريت اسلام کان اڳ عربستان جي حالت بلڪل خراب هئي. مگر اسلام کانپوءِ اتي جون حالتـون اٿين ڦـريون جيئن برسات کانپوءِ ملڪان ملڪ ڦرنديون آهن. اسلام جو لشڪر، اسلام جي تبليغ ۽ قانون الاهي جي رائج ڪرڻ لاءِ ملڪن ۾ پکڙجي ويون ۽ پنهنجي رحمت جا ڪڪر ساري دنيا مٿان وسايا (١٢)". شاهه صاحب انهيءَ عالمي پيغام کي هنن لفظن ۾ پيش ڪيو آهي:

مڪي مٿان سـونيون، اٺيون تـي عرفات،
روضي پاڪ رسول جي، رنگ ڪياڏون رات،
وچڙ يـون پـريات، سـونـي مصر آيـون.

شاهه صاحب عالم اسلام جو نقشو چٽيندي نہ فقط مڪي، مديني، عرفات يا مصر جو ذڪر ڪيو آهي پر مشرق وسطيٰ ۽ بر اعظم ايشيا جي

(١٢)- شاهواڻي غلام محمد - رسالو شاهه عبداللطيف - آر- ايڇ احمد اينڊ برادرس حيدرآباد سنڌ - ١٩٥١

اهڙن ماڳن ۽ ملڪن جو بيان پڻ بيتن ۾ آندو اٿس، جن ۾ اسلام جي تبليغ ۽ دين جي دعوت لاءِ مبلغ ۽ معلم ويا ۽ اسلامي تعليم سان اتي جي رهاڪن جي روح ۽ قلب کي منور ڪيائون. اهڙن ماڳن ۽ ملڪن ۾ استنبول (ترڪي) چين، روم، سمرقند (روس) ڪابل ۽ قندهار (افغانستان) دهلي، دکن، گرنار جوسلمير، بيڪانير ۽ بڪار (هندستان) ۽ ڍٽ ۽ عمر ڪوٽ (سنڌ) وغيره شامل آهن. شاهه صاحب بيت جي آخر ۾ پنهنجي سائينءَ لاءِ دعا گهرندي فرمايو آهن:

سائينم! سدائين ڪرين مٿي سنڌ سڪار،
دوست! مٺا دلدار! عالم سڀ آباد ڪرين.

شاهه صاحب هڪ مورخ جي حيثيت ۾ جتي سنڌ جي ڪن تاريخي واقعن کي آشڪار ڪيو آهي اتي عالم اسلام جي تاريخي واقعن کي پڻ پنهنجي ڪلام ۾ قلمبند ڪيو آهي. سر سارنگ مان شاهه صاحب جي هيٺين نعتيه وائي اسلام جي انهن تاريخي واقعن سان سينگاريل آهي جيڪي حضور انور صلعم جن جي ولادت با سعادت وقت يا ان کان پوءِ رونما ٿيا:

اکيون ميگهه ملار، صورت تنهنجيءَ سڀ جڳ سوهيو،
جا پڻ وقت جنم جي ڪريا ڪنگرا ڪوٽ ڪفار.
صورت تنهنجيءَ سڀ جڳ موهيو ....

شاهه صاحب هن نعت سڳوري ۾ اسلام جي جن تاريخي واقعن جو ذڪر ڪيو آهي سي هي آهن.

١- اصحاب الفيل جو واقعو.
٢- ايوان ڪسرا جي ڏڏڻ ۽ ١٤ ڪنگرن جي ڀٽ پوڻ وارو واقعو.
٣- معراج مبارڪ جو واقعو.

(١) اصحاب الفيل جو واقعو قرآن پاڪ جي آيت سورة الفيل ۾ هن طرح بيان ڪيل آهي،

(ڏٺئي ته ڪيئن نه تنهنجي پروردگار انهن هاٿين کي ۽ سندس سوارن کي

---

(١) - سيد قاسم محمود (مدير) - اسلامي انسائيڪلو پيڊيا. شاهڪار بڪ فائونڊيشن ص - ١٢٥

(٢) - علامه مجلسي - حيات القلوب - جلد دوم - اماميه ڪتب خانه لاهور آڪٽوبر ١٩٦٦ ص - ٦٨-٦٩

مٿن پکين جي قطارن ڪان حملو ڪرائي اجڙ ڪري ڇڏيو.) حيات القلوب ۾ انهيءَ تاريخي واقعي جي تشريح هن طرح ڪيل آهي. ”جڏهين حبش جو بادشاھ ابره بن الصباح، خانه ڪعبه کي ڊاهڻ جي ارادي سان هاٿين جو ڪٽڪ وٺي مڪي ۾ پهتو ته رستي تي مڪي وارن جا ڌڻ ۽ وڳ ھڻ ڪاهيندو آيو جن ۾ حضرت عبدالمطلب جي اٺن جو وڳ بہ شامل هو. حضرت جن پنهنجا اٺ ورائڻ لاءِ ابرھ جي خيمي ۾ لنگهي ويا. جيئن ئي حضرت عبدالمطلب جن جي پيشانيءَ ۾ نور جي تجليءَ تي نگاھ پيس ۽ سندس حسن وجمال ۽ هيبت ۽ وقار ڏٺائين ته حيران ۽ پريشان ٿي ويو. حضرت جن کي پاڻ سان گڏ ويهاري اچڻ جو مقصد معلوم ڪيائين. ابره ان وقت پنهنجو هڪ سفيد هاٿي ”محمود (١)“ گهرايو، جنهن جا اڳيان ڏند موتين ۽ هيرن جي لهرن سان جڙيل هئا ۽ ابره کي مٿس ناز هو. هاٿيءَ جي نگاھ جڏهين حضرت عبدالمطلب جي نور ڀري پيشانيءَ تي پئي ته هڪدم سربہ سجود ٿي ويو (٢)“.

حضرت شاھ صاحب ان تاريخي واقعي کي پنهنجي شعر ۾ هن طرح پوئيو آهي:

سجد و فيل في الحال ڪيو، پسي مطلب نور نراڙ
صورت تنهنجي سڀ جڳ موهيو اکيون ميکھ ملار.

مؤرخين هيءَ روايت بيان ڪن ٿا ته آنحضرت صلعم جن جي ولادت واري رات ساساني قبيلي جي مشهور بادشاھ نوشيروان جنهنکي عرب سورخ ڪسريٰ ڪري سڏين ٿا، جي محل ۾ زبردست زلزلو آيو ۽ محل جا ١۴ ڪنگرا ڪري پٽ پيا. ان کان علاوه ايراني مفڪر ۽ مذهبي پيشوا زرتشت جي پاريل ”آتشڪده فارس“ جنهنجي متعلق مشهور هو ته هزارها سالن کان ٻرندو ٿي رهيو، ۽ جنهن جي ايراني پوڄا ڪندا هئا. سو پڻ حضرت رسالت ماب صه جن جي ولادت ۽ نور توحيد جي روشن ٿيڻ سان ئي اجهامي ويو. شاھ صاحب انهيءَ تاريخي حقيقت جو هنن سنهري لفظن ۾ نقش چيو آهي:

جا پڻ وقت جام جي ڪريا ڪوٽ ڪفار
صورت تنهنجي سڀ جڳ موهيو اکيون ميکھ ملار.

حضرت شاھ صاحب سر سارنگ جي مذڪوره وائي ۾ حضور انور صلعم جن جي معراج مائڻ جو بيان پڻ آندو آهي. الله تبارڪ و تعالى پاڻ سڳورن کي سيدالمرسلين جو رتبو عطا ڪري معراج تي گهرايو ۽ آسمانن جو سير ڪرايائين. حضرت شاھ صاحب ان تاريخي حقيقت کي هنن لفظن

۽ پڻ ڪيو آهي:

جڪري جهو جوان، ڏسان ڪونه ڏيهه ۾
مهڙ مڙني مرسلين سرس سندس شان،
فڪان قاب قوسين اوادني، اي ميسر ٿيس مڪان،
اي آڳي جو احسان، جه هادي ميڙيم مهڙو.

انهيءَ ڪري چئي سگهجي ٿو ته شاهه صاحب حالات کان هڪ باخبر ۽ برجستو شاعر هو.